

13. Karin Krifors (2020) Logistics of migrant labour: rethinking how workers 'fit' transnational economies, Journal of Ethnic and Migration Studies, DOI: [10.1080/1369183X.2020.1754179](https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1754179)
14. «Ақтөбе облысының жолаушылар көлігі және автомобиль жолдары басқармасы» мемлекеттік мекемесінің ақпараты. – Ақтөбе, 2020ж.
15. А.В. Боков. О стратегии пространственного развития // АМІТ. 2018. №4 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-strategii-prostranstvennogo-razvitiya> (дата обращения: 28.10.2020).

ҒТАМР 06.81.45

ШЫҒЫН, ҚҰН, БАҒА ҰҒЫМДАРЫНА ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Ә.А.ӘЛДЕШ, А.А.КУРМАНАЛИНА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Кәсіпорындарда шығын, құн, баға ұғымдары ерекше рөл атқарады. Ғалым экономистер Батыс елдеріндегі кәсіпорынның шығындарына тұжырымдама жасайды. Кәсіпорын шығындарының төмендеуі арқылы өндірістің қаржылық жағдайы жақсарады. Бәсекеге қабілеттілігі жоғарлайды. Өнімді өндіруге бағытталған шығын өзіндік құн болып сипатталады. Жалпы алғанда шығындардың бірнеше түрлері болады. Пайданы молырақ алу үшін өндірістің шығындарын талдау қажет. Кәсіпорындарда баға белгілеу, баға қалыптастыру үлкен рөл атқарады. Кәсіпорында бағаның жоғары төмен ауытқуын қадағалау қажет. Құн мен баға ұқсас ұғымдар алайда құн өндірістің шығындарын көрсетеді. Табыс дегеніміз белгілі бір кәсіпорынға міндетті шығыннан бөлек пайда түсімі. Бұл қарастыралатын ұғымдардың барлығы өндіріс саласында бір-бірімен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: кәсіпорын, шығын, құн мен баға, пайда, табыс, бәсекеге қабілеттілік, өндіріс, тауар мен өнім.

Аннотация. Особую роль на предприятиях играют понятия затрат, стоимости, цены. Ученые экономисты разрабатывают концепцию расходов предприятия в западных странах. За счет снижения издержек предприятия улучшится финансовое состояние производства. Повышается конкурентоспособность. Затраты, направленные на производство продукции, характеризуются себестоимостью. В целом, существует несколько видов затрат. Для получения большей прибыли необходимо проанализировать издержки производства. Большую роль играет ценообразование, ценообразование на предприятиях. На предприятии необходимо следить за низким колебанием цен. Стоимость и цена схожие понятия, однако стоимость отражает затраты производства. Доход представляет собой поступление прибыли, помимо обязательных затрат на определенное предприятие. Все эти рассматриваемые понятия тесно связаны друг с другом в сфере производства.

Ключевые слова: предприятие, затраты, стоимость и цена, прибыль, доход, конкурентоспособность, производство, товар и продукция.

Abstract. A special role in enterprises is played by the concepts of costs and price. In western countries academic economists develop the concept of enterprise expenses. The financial condition of production will be improved by reducing the company's costs. Competitiveness will be improved. The costs directed to the production of

products are characterized by the cost price. In general, there are several types of costs. To get more profit, it is necessary to analyze production costs. Pricing and cost at enterprises play an important role. At the enterprise, it is necessary to monitor low price fluctuations. Cost and price are similar concepts, but cost reflects production costs. Revenue is the receipt of profit, in addition to the mandatory costs of a particular enterprise. The concepts, considered above, cannot be analyzed separately from each other in the sphere of production.

Key words: enterprise, costs, cost and price, profit, income, competitiveness, production, goods and products.

Кез-келген кәсіпорын максималды табыс алуға тырысады. Осы кезде өнімнің өндіріс көлемін жоғарлату факторында өнім өндірісі мен оны өткізудегі шығындарды төмендету әр бір кәсіпорынның мақсаты болып табылады. Кәсіпорынды басқарудың негізі болып шығындарды төмендету мәселесі болып табылады.

Кәсіпорындар сыртқы нарыққа шыққан кезінде шетел бәсекелестермен күресу ішкі менеджменттің дұрыс құрылуын қажет етеді.[1, 37]

Батыс елдеріндегі ғалым экономистерінің ойлап тапқан өндіріс шығындарының осы тұжырымдамалары экономикалық ресурстардың бүкіл түрлерінің шектеулігімен және де оларды баламалы пайдалану мүмкіндіктерін ескереді.

Шығындарды басқару жүйесінде негізгі фактор қаржылық-экономикалық көрсеткіштер болып табылады. Бірақ қаржылық көрсеткіштер кәсіпорынның нәтижесі болғандықтан, ол басқару факторына жатпайды, яғни шығындар деңгейінің өзгеруі болып табылады.

Аталған шығындардың барлығы өнім мен қызмет көрсетуге аударылған, ал өзіндік құнға қосылғандар өткізу бағасында ескеріледі. Сонымен өзіндік құн-кәсіпорында жіберу мақсатында өндірілген өнім және қызмет көрсетулерге шыққан шығындардың ақшалай түрдегі мөлшерін көрсетеді.

Өзіндік құн өнім өндіруге пайдаланған барлық шығын. Шығарылған өнімнің өзіндік құнына бүкіл жұмсалған шығындар яғни шикізат пен материал, электр энергиясы мен амортизациялық жарна және еңбекақы т.б. кіреді. Өзіндік құн осы кәсіпорын шығындарының жиынтық нәтижесі, ол барлық өнімге іске асырылған жалпы шығын мөлшерін өнімнің ауқымына бөлу арқылы анықтайды.

Кәсіпорын шығындарды төмендетудегі лидер болған жағдайда табыстың жоғары деңгейіне иемденеді. Жалпы кәсіпорын болашағында ішкі тиімді жүйесін жасақтауда, яғни қаржылық жоспарлау мен есепті басқару жағдайы болып табылады.

Егер де кәсіпорын өз жабдықтарын модернизациялауын ұтымды деңгейде реинвестициялап отырса, онда ол белгілі бір уақыт бойы лидерлік қалпын ұстап отыра алады.

Кәсіпорын шығындарын төмендетуі арқасында оның қаржылық жағдайы жақсарады, бәсекеге қабілеттілігін жоғарлатады, банкрот болу қауіпін төмендету және т.б. мәселелерді шешеді. Экономика ғылымдарының бірнеше мектептерінің мүшелері (Д. Робинсон К., Маркс., Д. Милль., А. Маршал.,) кәсіпорын шығындарын зерттеуде зор үлес қосты. Маркстік тұжырымдамаға сәйкес шығынның екі келелі нәрседен бастау алады: өндіріс шығыны мен айналым шығыны. [2, 23]

Өндіріс шығыны ол өзіне кеткен жанармай мен электроэнергия, шикізат мен материал олар тұрақты капиталдың өткізілген бөлімі (амортизациялық) және жұмыс қарқынын сатып алуға шыққан барлық шығындарды қамтиды. Кәсіпорынның жұмсалған шығындары өнімді реттеуге тұрақты және өзгермелі капитал мөлшеріне $(c+v)$ тең. Өнімді сату мен сатып алуы айналым шығындарының категориясы байланысты болады. К.Маркс осы мәселені бағаның құннан ауытқу себебімен қарастырған. К.Маркс өз ойын қорытындылай келе өндіріс пен айналым шығындары тауар өлшемінің құнын құрайды. Айналым шығыны тауардың іріктеу, дизайн, тасымалдау, сақталуы, яғни өндіріс жүйесінің айналым саласын қарастырады.

Батыс ғалымдарының зерттеуі бойынша өндіріс шығындары ұғымын мүлдем өзгеше түсіндіреді. Олар барлық ресурс түрлерінің шектеулігі және баламалы пайдалану мүмкіндіктерін ескереді.

Батыс елдері экономистері өз зерттеулері бойынша өндіріс шығындарын екіге бөліп қарастырады: тұрақты және өзгермелі.

Тұрақты шығындар (ТФС) – ол сыртқы өндіріс факторын қолдануды қажет ететін шығындар. Оларға жалға төлемі, зайым бойынша өсім, қызметкер жалақысы, жабдықтар үшін жұмсалым, салық төлеу, амортизациялық төлем және т.б. жатады. Тұрақты жұмсалымдар өндірістің ауқымына тәуелді.

Өзгермелі шығындар (ТВС) - ол ішкі ресурстарды пайдаланумен байланысты жұмсалымдар. Яғни олар шикізаттарды және материалмен жұмыс қарқынын және т.б. сатып алуға жұмсалған жұмсалымдардан тұрады. Өзгермелі шығындар өндірістің ауқымына қарай тікелей өзгереді. [3, 83-86]

Өзгермелі ментұрақты шығындардың мөлшері өндірістің барлық шығындарын құрайды. (ТС)

$$(ТС) = ТФС + ТВС (1)$$

Барлық шығындар тауардың шыққан санымен (К) орташа жұмсалымдардың (АС) қосындысына тең болады.

$$ТС = К * АС (2)$$

Шығындарды өлшеу үшін өнімнің өлшеміне қарай орташа жұмсалымдар қолданылады. Жиынтық шығындарды (ТС) өнімнің ауқымына әсер етуімен анықталады:

$$AC=TC/Q \quad (3)$$

Сонымен қатар орташа тұрақты (АФС) немесе орташа өзгермелі (АВС) шығындар анықталынады.

$$АФС= ТФС/Қ \quad (4)$$

немесе

$$АВС=ТВС/ Қ \quad (5)$$

Орташа шығындар туралы К.Маркстің «Капиталында» еңбегінде қарастырылған. Маркс өз еңбегінде шығындар түрінің негізінде пайданың орташа сомасын капиталға келетін өндіріс бағасының тұжырымдамасын дайындаған.

Молырақ пайданы алу үшін өнімнің ауқымын есептеу қажет, өнім өз кезегінде түпкі шығындарды талдау мүмкіншілігін туғызады.

Түпкі шығындар әрбір өнім бөлігін қосымша өндіру арқылы қосымша шығындарды жоюды көрсетеді. Өндіріс шығындарын түпкі шығындар n бірлігімен ($ТС_n$) немесе өндіріс шығындар $n-1$ бірлігі арқылы ($ТС_{n-1}$) арасындағылармен анықталынады:

$$МС=C/ Қ \quad (6)$$

немесе

$$МС=ТС_n - ТС_{n-1} \quad (7)$$

Кәсіпкерлік қызмет барысында қандай күрделі мәселелерге кезіруге болады? Өндірістен шыққан өнімді одан әрі қалай дамытуға болады? Бұлардың бәрі шығындарды мұқтаж етеді. Қарастырылған шығындар өзін ақтай алама немесе олар белгілі бір көлемде табыс әкеле ме, әлде өндіріс саны көбейсе, түпкі шығындар бастапқыда кемиді, кейін өседі. Бұл жүйелер өндірістің максималды пайдалы нүктесі өнімді шығарудың максималды және минималды күштерінің араларында болғанда ғана жүзеге асады. Шығарылған өнім өз мөлшерімен өсіп, сол нүктесіне жетпесе, кез-келген қосымша өнім бірлігін (түпкі шығын) өндіру шығындары бәсеңдетеді. Егер максималды тиімділік нүктесіне жеткен соң, пайданың төмендеу заңы күшіне енеді, яғни шекті шығындар ұлғаяды.

Батыс елдерінің мектептерінде экономикалық сала экономикалық тұрғыдан бірнеше категорияларға жіктеледі: айқын және айқын емес жұмсалымдар, ішкі және сыртқы жұмсалымдар пайданылады. Шаруашылық тәжірибесінде ішкі жұмсалымдар – ол өзіндік құн мен сыртқы жұмсалымдар – ол басқа өндірістен ресурстарды алуға жұмсалған шығындар. [4, 121]

Экономикалық ілімнің классикалық бағытының негізін салушы Адам Смит болды. Ол 200 жыл бұрын Англия қаласында Глазго университетінде дәріс оқып жүріп, мынадай сауал

қойған: Күнделікті ішетін су мен гаухар тастың қайсысы бағалырақ? Судың ешқандай құны жоқ аз бағаланады, ал гаухар тас болса молырақ бағаланады. Бұл сұрақтың шешімін ол шеше алмаған. Өйткені, Смиттің зерттеуінше гаухар тасты қазуды қыруар шығынмен байланыстырған. Молшылық кезінде су гаухар тастан төменірек бағаланады, ал судың жоқшылығы мен тапшылық жағдайында адам бір тамшы су көзіне зәру болады. Өйткені өмір мен өлім қарсы көлденең тұрады. Осы ойлардың жиынтығынан жаңа теория қалыптасты. Игілік бағалылығы қолда бар нәсенің пайдалылығымен анықталады немесе сол игіліктің түпкі пайдалылығы мөлшермен бағаланады. Міне осыдан барып тауардың құн мақсатына жол ашты. Кейін түпкі пайдалылық ілімі жарыққа шықты. Осы теорияға үлес қосқан экономис ғалымдар ағылшын У.С.Джеванс., А.Маршал., австриялық К.Менгер., Бем-Бавер және т.б. Олардың ойынша, құн тиімді пайдалылық дәрежесімен анықталады. [5, 167]

Экономика ғылымының классикалық мектебінің іргесін салушылар А.Смит пен Д.Рикардоның пайымдауынша, өнім құны сол жұмсалған еңбектің сомасы мен есептелінеді деп анықтаған. Адам еңбегі өнім құнының болмысы мен қайнар көзі. Сөйтіп классикалық мектептің мүшелері К.Маркс жан-жақты дамыта зерттеп, құн теориясының негізін қалады.

Сондықтан К.Маркс өзінің барлық зерттеуін өнімнің еңбек құнын талдауға уақыт бөлсе, Батыс елдеріндегі экономикалық пікірдің өкілдері: либерализм, кейнстік, неолиберализм, неокейнстік, радикализм - бәрі бағаның шығуын зерттеді. Бағаның қозғалысына септігін тигізетін өндіріс шығындарының ықпалын ғана емес, сонымен қатар жұмыссыздықтың, бәсекенің, саяси тұрақсыздық, экономикалық дағдарыстың, салық, мода, жиілік, пайда және т.б. басқа күштердің әсерін қарастырды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында экономикалық теорияның мүшелері Ресей мен Батыс экономистері А.Маршал және М.И.Туган-Барановский т.б. экономистер еңбектің құндық теориясын түпкі пайдалылық теориясымен біріктірді. Айталық, ағылшын экономисі А. Маршал пікірінше құн пайдасын бір жерден ғана іздемей, шекті пайдалылық теориясын сұраным мен ұсыным теориясы және өндіріс шығындары ілімімен біріктіріп қарастырды.[6, 187]

Осы ұмтылыс барлық пайдалылықтың бір-бірімен әсерін бірыңғай анықтауға сілтейді. Яғни сұраным шығынға, бағаға, ұсынымға бірдей әсер етеді деген мағына.

Құн өнім өндірісінің жұмсалымдарын көрсетеді, алайда әрбір жеке өнімнің бағасы нарықта көрінеді бірақ құннан ауытқуы мүмкін, сондықтан оған инфляция, мода, пайда, ұсыным, сұраным т.б. күштер әсер етеді. Баға өнім құнының ақшалай бірлігінің модификациясы.

Бағаның басқа элементтері - өндіріспен айналыс аясындағы болатын қосымша өнімнің әртүрлі формаларын және оған айналыс шығындарын да қосамыз.

Рыноктық баға стратегиясы тарихы қалыптаса отырып, бірқалыпты нарық жағдайында тауар сатып алушы мен тауар сатушы өзара мәмілеге келіп барып баға белгіленеді. Тауар сатушы өзінің мақсатындағы бағасынан көп сұраса тауар сатып алушы төлейтін шегінен аз беруге тырысады. Саудаласа келе, олар екеуіне қолайлы бағаға тоқталады немесе сұраным мен ұсыным әсерінен қалыптасатын тепе-теңдік бағаға келіседі.

Кез-келген кәсіпорын өз қызметінде ең алдымен ол өзі қандай табыс алатындығын таба алады.

Кәсіпорын пайдасы екі көрсеткіштен тәуелді:

1. өнім бағасына
2. өнім өндірісіне жұмсалған шығындардан

Нарық жағдайда өнім бағасы сұраныс пен ұсыныс арқылы анықталады. Ал өндіріс шығындары тұтынылатын еңбек және материал шығындарының көлеміне байланысты артып немесе азайып отыруы мүмкін. өндіріс шығындарының көлемі техника деңгейінен өндірісті ұйымдастыруынан тәуелді.

Өндіріс және өткізу шығындары – бұл өндіріс процесінде қолданылатын табиғи ресурстардың шикізаттардың, материалдардың, энергияның, еңбек ресурстарының, негізгі қорлардың және де осы өнімді өткізу мен байланысты басқа да шығындарды құндық бағалануы болып табылады. [7, 98]

Өнімді өндіру және өткізу шығындары құрамына келесідей шығындар кіреді:

1. тікелей өнім өндірісі, техникалық енгізу мен байланысты шығындар;
2. табиғи шикізатты қолданумен байланысты шығындар;
3. өндірісті дайындау мен және игерумен байланысты шығындар;
4. технологияны және өндірісті ұйымдастыруды жетілдірумен байланысты шығындар. Сонымен бірге өнім сапасын арттырумен байланысты шығындар;
5. өнертапқыштық және рационализаторлық, зерттеумен тәжірибелік жұмыс жүргізумен модельдер мен үлгілерді дайындау және сынақтан өткізумен, авторлық құқықтарға төлем төлеумен байланысты шығындар;
6. өндіріс процесіне қызмет көрсетумен байланысты шығындар: өндіріс шикізатпен, материалмен, отынмен, энергиямен, инструменттермен және де басқа еңбек заттары және құралдарымен қамтамасыз етумен, негізгі өндірістік қорларды жұмыс жағдайда ұстап тұруын санитарлық шаралары байланысты шығындар;
7. еңбектің қалыпты жағдайын және техника қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланысты шығындар;

8. өндірісті басқарумен байланысты шығындар: кәсіпорынның басқа аппараты жұмысшыларын қамтамасыз етумен, іс сапарларды және басқаруды техникалық құралдарымен қамтамасыз етумен, кеңес беруші ақпараттық және аудиторлық қызметтерге ақы төлеумен байланысты шығындар;

9. кадрларды дайындау және қайта дайындаумен байланысты шығындар;

10. мемлекеттік және мемлекеттен тыс қорлаға міндетті төлемдерді төлеумен байланысты шығындар;

11. медициналық сақтандырумен байланысты шығындар.

Кәсіпорын қызметінің нәтижесі қаржылық нәтижелерден құралады. Яғни, өнімді өткізу, жұмыстарды орындау, негізгі құралдарды және де басқа да кәсіпорын мүмкін сатудан сонымен бірге өткізуден тыс операциялардан түсетін табыстардан құралады. Соңғы нәтижеде осы өнімді өткізуден түскен түселмен оны өндірумен өткізуге жұмсалған шығындар айырмасы арқылы анықталады.

Жалпы табыс дегеніміз – кәсіпорынның өндірістік немесе коммерциялық қызметінің соңғы нәтиженің көрсететін көрсеткіші. Ол жалпы түсімнен және өткізуден тыс операциялардан нәтижелерінен өнімнің өзіндік құнына кірген барлық өндіру және өткізу шығындарын алып тастау арқылы анықталады. Бұл жерде өнімнің өзіндік құнына, алдағы еңбек ақы шығындары кірмейді.

Жалпы түсім дегеніміз – тауарлық өнімді, жұмыстар мен қызметтерді және материалдық құндылықты өткізуден түскен ақшалай түсімдердің жалпы саласын көрсетеді.

Жалпы пайда дегеніміз – бұл кәсіпорынның жалпы табысына барлық міндетті шығындарды алып кейінгі қалатын пайда бөлігі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

- 1.Алпысбаева Н.А., Шаметова А.А.Экономика предприятия: Электронный учебник. - Караганда: КарГТУ, 2017.
- 2.АхметжановаБ. Қ.Кәсіпорын шығындарын болжау және жоспарлау. - Қостанай: А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2011. - 48 б.
- 3.ХалитоваА.Г.Оптимальное распределение инвестиционного капитала, минимизирующего производственные затраты. // Известия Международной академии аграрного образования. - Санкт-Петербург - 2015. - Вып. 23 . - С.83-86.
- 4.Низовкина Н. Г. Управление затратами предприятия (организации). – Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 187с.
- 5.Танекеева Г.Д. Кәсіпорын экономикасы. Қарағанды: ҚарМТУ, 2017.- 234 с.

6. Еркебалаева В.З., Қожабеков Е.А., Бакиров К.К. Кәсіпорын экономикасы. Шымкент: Әлем, 2017. - 212б.

7. Курманалина А.А., Тлеубергенова М.А. Кәсіпорын экономикасы. Алматы: ЭВЕРО, 2018. - 252б

ҒТАМР 06.73.65

ТАРИХИ АСПЕКТІДЕ ТӘУЕКЕЛДЕР ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Ж. БАЙШУКУРОВА, Р.С. ЯКУДИНА, М.К. ШАКИБАЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада тәуекелдер теориясының қалыптасу және даму эволюциясы қарастырылған. Тәуекелді – кез-келген субъект қызметінің алғышарты ретінде қарастыра отырып, оны ғылым саласы ретінде зерттеуге нарықтық экономиканың әсері туралы айтылған. Экономикалық категория ретінде тәуекелдің қырлары ашып көрсетілген. Түрлі көздер мен әсер етуші факторларға байланысты әрбір қызмет түріне тән тәуекелдердің жіктемесі жасалған.

Кілт сөздер: белгісіздік, ықтималдық, тәуекел, қауіп, тәуекелді жіктеу, тәуекелді басқару.

Аннотация. В статье рассматривается эволюция становления и развития теории риска. Изучая риск – как предпосылку деятельности любого хозяйствующего субъекта, рассматривается влияние рыночной экономики на ее познание как отрасль науки. Раскрываются аспекты риска, как экономическая категория. Приведена классификация рисков для каждого вида деятельности, связанная с разными влияющими факторами и источниками.

Ключевые слова: неопределенность, вероятность, риск, опасность, классификация рисков, управление рисками.

Annotation. In the article examines the evolution of the formation and development of the theory of risk. Studying the risk as a prerequisite for the activities of any business entity, the article deals the impact of the market economy on risk learning as a branch of science. In the article aspects of risk are revealed as an economic category. The article gives the classification of risks for each type of activity, associated with various influencing factors and sources.

Key words: uncertainty, probability, risk, hazard, risk classification, risk management.

20 ғасырдың екінші жартысында ғылым мен техниканың қарқынды дамуы қоғамның қауіп – қатерге деген сезімталдығын арттыра түсті. Сәйкесінше, қоғам бұрынғы дағдыдан арылып, жаңашылдыққа бет бұрды. Нәтижесінде, білім және тәуекелмен тығыз байланысты жаңа өркениет түрі қалыптасып, дами бастады.

Тәуекел – қазіргі заманның негізгі сипаттамасы, кез-келген іс – әрекеттің маңызды элементі. Ол шаруашылық жүргізудің өзгермелі-тұрақсыз жағдайында түрлі деңгейлер мен формаларда көрінеді. Әдетте, мүмкіндікті уақытында пайдаланып, қолын «мезгілінде» сермеген тұлға көп жағдайда ұтады, мұның бәрі тәуекел түсінігімен астарласып жатады.